

مهدی محمدی فناغستانی (دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه شیراز)

تشکیل دولت اتابکان زنگی، شروعی بر اتحاد و بیداری ممالک اسلامی در جنگ‌های آغازین صلیبی

چکیده

تشکیل دولت اتابکان زنگی زمانی صورت گرفت که منطقه شام علاوه بر درگیری‌های داخلی بین حکام محلی عرصه تاخت و تاز حکومت‌های همسایه و از همه مهمتر حکومت‌های مسیحی بیزانس و جنگجویان صلیبی بود. وجود تنش و تفرقه در بین سردمداران منطقه و حکومت‌های مسلمان، اطراف زمینه را برای توسعه قلمرو صلیبیان و حکومت بیزانس فراهم نمود. شکل‌گیری دولت زنگیان آغازی برای بیداری و اتحاد حکومت‌های اسلامی منطقه علیه دول مسیحی مهاجم بود. دولت زنگیان با تسخیر دولتهای کوچک منطقه توانست شام را در مقابل صلیبیان و بیزانس یکپارچه نماید و با فتح مصر و قسمتهایی از آناتولی، آماده‌ی هجوم همه‌جانبه به حکومت‌های مسیحی سواحل شرقی شد. هدفی که در زمان صلاح‌الدین ایوبی و فتح بیت المقدس تا اندازه‌ای محقق شده و در زمان حکام مملوک به ثمر رسید. در واقع دولت اتابکان زنگی، اولین دولتی بود که جهان اسلام را علیه صلیبیان متحد نمود و الگویی شد تا دولتهای پس از آن تا صد و پنجاه سال علم جنگ علیه جهان مهاجم غرب را به دوش کشند.

واژگان کلیدی: اتابکان زنگی، جنگ‌های صلیبی، سلجوقیان، اتحاد اسلامی، بیزانس، ایوبیان.

مقدمه

منطقه شام به علت موقعیت مهم استراتژیک خود در خاورمیانه همواره اهمیت زیاد برای ممالک اسلامی و اروپایی داشته و به دلایل مذهبی مورد توجه تمام ادیان ابراهیمی بوده است. از این رو این منطقه مورد طمع حکومت‌های مختلف منطقه ای و فرا منطقه ای بوده است. در قرن پنجم هجری سلاجقه پس از فتوحات گسترده خود در سرزمین‌های شرق اسلامی به شام رسیدند و آنرا به زیر سلطه خود در آوردند. با مرگ سلطان ملک‌شاه سلجوقی مانند تمامی قسمت‌های امپراطوری شامات نیز دست خوش درگیری‌های داخلی و منطقه ای شد وضعیتی که در آن قدرتی برتر برای اتحاد حکومت‌های اسلامی وجود نداشت. در این زمان که ممالک شرقی اسلامی در آتش جنگ‌های داخلی می‌سوختند، لشکرکشی‌های سهمگین صلیبیان به شرق انجام شد و در بهت و تحیر جهان اسلام بیت المقدس و بسیاری دیگر از سرزمین‌های اسلامی به دست صلیبیان فتح شده و فجایع زیادی به بار آمد اما با وجود تمامی این اعمال، اقدامی منسجم از سوی جهان اسلام برای مقابله با صلیبیان روی نداد و تنها حکومت‌های محلی به صورتی محدود و مقطعی با آنها رو در رو میشدند و بعضا حکومت‌های اسلامی با دشمن صلیبی علیه سایر حکومت‌های اسلامی متحد میشدند. در چنین شرایطی حکومت اتابکان زنگی به دست عماد الدین زنگی در جزیره و شام تشکیل شد و توانست برای اولین بار جهان اسلام را در برابر تهاجم مسلحانه غرب متحد سازد. این پژوهش به دنبال پاسخ گویی به این پرسش اساسی است:

حکومت اتابکان زنگی چه تأثیری در بیداری اسلامی برای جهاد علیه صلیبیان داشت؟

فرض ما در این پژوهش آن است که حکومت اتابکان زنگی با استفاده از پتانسیل‌های موجود در منطقه توانستند با ایجاد اتحاد بین سرزمین‌های اسلامی درگیر جنگ‌های صلیبی، خطر دشمن غربی را به جهان اسلام شناسانده و هجومی متمرکز و پرتوان را علیه صلیبیان آغاز کنند و برنامه آنها مبنی بر اتحاد و بیداری حکومت‌های اسلامی و جهاد اسلامی علیه صلیبیان، الگویی برای حکومت‌های بعد از آنها در دفاع از سرزمین‌های اسلامی در مقابل تهاجمات نظامی غرب شد.

منطقه شام قبل از تشکیل حکومت اتابکان زنگی

منطقه شام^۱، در تاریخ اسلام از جمله حساس ترین مکانهای راهبردی به شمار میرفت. چرا که از یک سو بیت المقدس، قله‌ی اول جهان اسلام را در خود جای داده بود و از لحاظ مذهبی اهمیت بسیاری برای جهان اسلام داشت و از سوی دیگر پل ارتباطی سرزمین‌های مختلف اسلامی از جمله عراق، جزیره، آناتولی، عربستان و در نهایت مصر به یکدیگر بود. به علت همسایگی با دریای مدیترانه اولین راه ارتباطی جهان اسلام با جهان اروپایی محسوب می‌شد و به این دلیل سواحل آن اهمیت زیادی در اقتصاد و تجارت حکومت‌های اسلامی داشت. این منطقه جغرافیایی بیابانی و خشک دارد که به علت منابع محدود و پراکنده آب، امکان تشکیل دولتی یک پارچه و متحد را در دوران گذشته وجود نداشت. از این رو در تاریخ این منطقه حکومت‌های که شام را تسخیر کرده و آنرا با سایر مناطق اسلامی متحد ساختند از خارج از این منطقه بودند. خواه از سمت شرق و عراق (مانند اتابکان زنگی و سلاجقه)، خواه از سمت جنوب غرب و مصر (مانند طولونیان، اخشیدیان، خلفای فاطمی، ایوبیان و ممالیک) و خواه از سمت شمال و آناتولی (مانند امپراطوری عثمانی).

با وجود تمام این مزایا، شام به علت همسایگی با امپراطوری بیزانس به عنوان مهم ترین دارالحرب مسلمانان شناخته می‌شده و همواره خطر غرب مسیحی آنرا تهدید میکرد. منطقه شام در قرن پنجم هجری توسط سلجوقیان به تصرف در آمد^۲ و دولت اسماعیلی خلافت فاطمی^۳ تا مرزهای شبه جزیره سینا عقب نشست. درگیری‌های مذهبی بین حکومت تازه وارد سلجوقی سنی مذهب و خلافت فاطمی اسماعیلی منطقه را به حالتی نظامی و آماده باش جنگی طی چندین سال فرو برد که البته درگیری بین سرداران^۴ سلجوقی و حکام و حضور قبایل بیابان گرد نظامی ترکمن این حالت نظامی را تشدید میکرد اما تا زمانی که حکومت سلجوقی بر اساس دیوانسالاری دقیق ایرانیانی چون خواجه نظام الملک اداره

^۱ این سرزمین که اروپایی‌ها آنرا لوانت (Levant) مینامیدند. برای شام چهار حد است حد جنوبی به سمت آنچه که به مصر میرود، حد شرقی بیابان بین ایله و فرات، حد شمالی سرزمینهای روم و حد غربی دریای روم (ابن شحنه، ۱۹۹۰: ۳).

^۲ برای اطلاع بیشتر از فتوحات سلجوقیان در شام ر.ک. (ابن‌قلاسی، ۱۹۸۳: ۱۱۲؛ بنداری، ۲۵۳۶: ۷۱؛ ابعدیم، بی تا: ۵۷/۲)

^۳ برای اطلاع بیشتر از خلفای فاطمی ر.ک. (مقریزی، بی تا: ۴/۱ و ناصری طاهری، ۱۳۸۶: ۲۰)

^۴ درگیری بین تنش و قتلش نمونه‌ای از این درگیری‌ها و شورش آتسز نمونه‌ای دیگر از این درگیری‌ها است

میشد امکان شورش حکام محلی و تفرقه‌ی سرزمینهای امپراطوری وجود نداشت.^۱ با مرگ سلطان ملکشاه سلجوقی امپراطوری سلجوقیان عرصه‌ی کشمکش پسران، برادران و نزدیکان سلطان ملکشاه برای رسیدن به قدرت شد. این واقعه باعث تقسیم شدن امپراطوری سلجوقی به قسمت‌های مختلف گردید که در هر یک از این نقاط شخصی از خاندان سلطنتی، سردار نظامی، یا فردی از اتابکان حکومت را در دست گرفته بود (الصلابی، ۲۰۰۶: ۱۳۱، عبادی، بی تا: ۳۸) و فقط به صورت اسمی تابعیت سلاجقه بزرگ را داشتند. این کشمکش‌ها باعث ضعف بسیار حکومت سلجوقی شده و بالطبع آن علاوه بر ستیزه‌های داخلی، امپراطوری عرصه تاخت و تاز کشورهای همسایه نیز گردید.

منطقه شام نیز از این درگیری‌ها مستثنی نبود سلاجقه تلاش زیادی برای تسلط بر شام نمودند ملکشاه برای ادامه هدف جهادی پدرش به شام لشکرکشی کرد تا این کار مقدمه‌ای باشد برای جنگ با فاطمیان و تسخیر مصر. (الصلابی، ۲۰۰۶: ۹۱) با مرگ ملکشاه، تتش بن آلب ارسلان مؤسس و حاکم سلاجقه شام^۲ برای به دست گرفتن قدرت به جنگ با برکیارق بن ملکشاه پرداخت که در جنگ ری از برادرزاده‌ی خود شکست خورد (بنداری، ۲۵۳۶: ۹۵) در آن زمان حکومت‌های متعددی در منطقه شام حضور داشت که غالباً با سرداران نظامی دوران فتوحات شام بودند و یا فرماندارانی که سلاجقه بزرگ آنان را برای حکمرانی بر این منطقه گمارده بودند اما به علت وجود دو قدرت برتر در منطقه یعنی اتابکان موصل^۳ و سلاجقه شام درگیری زیادی بین طرفین نبود بدلیل اینکه عرصه‌ی کشمکش برای آنها وجود نداشت.

در جنگ بین تتش و برکیارق، قسیم‌الدوله آق سنقر جانب برکیارق را گرفته و علیه تتش جنگید. پس از بازگشت تتش به دمشق جنگی بین اتابک موصل و حاکم سلجوقی شام رخ داد که به مرگ قسیم‌الدوله آق سنقر منجر شد. (ابن واصل، ۱۳۸۳: ۵۵/۱، ابی شامه، ۱۹۹۲: ۱۸۳/۱) با مرگ آق سنقر در سال ۴۸۷ ه. و مرگ تاج‌الدوله تتش در سال ۵۰۷ ه. اوضاع منطقه شام بیش از پیش دچار تنش و نزاع

^۱ - برای اطلاع بیشتر از وضعیت دیوانسالاری ایران در عهد سلجوقی ر.ک. (بوئیل، ۱۳۸۷: ۵/۲۲۳)

^۲ حکومت سلاجقه شام توسط تتش بن آلب ارسلان در شام با مرکزیت دمشق در سال ۴۸۷ ه. تشکیل شد و پس از مرگ سلطان‌شاه بن رضوان این حکومت به وسیله اتابکان بوری منقرض شد ر.ک. (لین پول، ۱۳۸۹: ۱۳۶، باسورث، ۱۳۸۱: ۳۶۳)

^۳ برای اطلاع بیشتر از اتابکان موصل ر.ک. (ابن واصل، ۱۳۸۳: ۴۹/۱)

گردید چرا که دیگر دو قدرت بزرگ منطقه‌ای به چند حکومت کوچک تقسیم شده بودند و حکومت موصل نیز بدون داشتن حاکمی ثابت بین افرادی که از طرف سلاجقه عراق مشخص می‌شدند دست به دست شد. (ابن واصل، ۱۳۸۳: ۵۹/۱ تا ۶۳) اخلاف تنش نیز لیاقت پدر را در کشورداری نداشته و در سال ۴۹۷ ه. توسط اتابک طغتگین حکومت سلاجقه شام از بین رفته و حکومت اتابکان دمشق یا آل بوری^۱ جایگزین آن شد. (ابن قلانسی، ۱۹۸۳: ۳۳۱) در این شرایط حکومت‌های اسلامی منطقه به این قرار بودند: آل ارتق^۲ در دو منطقه حصن کیفا^۳ و ماردین^۴، حکومت سلاجقه شام و بعدا اتابکان بوری در دمشق و حوالی آن. حکومت مستقل امیر بوزان در حلب،^۵ اتابکان سلاجقه عراق در موصل خلافت فاطمی در جنوب تا صرخد و عسقلان^۶ و نیز حکومت طوایف عرب که در پی جنگ با سلاجقه و

^۱ برای اطلاع بیشتر از سلسله اتابکان دمشق ر.ک. (زنکی، ۱۹۹۳: ۲۵)

امرای ارتقی ترک دیار بکر از اعقاب ارتق بن اکسب، از رؤسای طایفه، دو گر، از ترکان غز، بودند. ارتق بن اکسب از طرف تنش فرماندار بیت المقدس شد. پسرانش بعد از وی در دیار بکر در اطراف ماردین و در حصن کیفا مستقر شدند. ایلغازی اول ابن ارتق به تدریج سرزمین‌های سلجوقیان را در آن ناحیه گرفت. وی رقیب نیرومند فرنگان در کنت‌نشین ادللا (رها) بود و در سال ۵۱۵/۱۱۲۱ (یا ۵۱۶/۱۱۲۲) میافارقین را هم گرفت. از این زمان به بعد، دو شاخه اصلی از خاندان ارتقی پدید آمد، یکی از اعقاب سکمان اول در حصن کیفا و بعدا آمد و دیگری، اعقاب برادرش ایلغازی اول در ماردین و میافارقین، شاخه‌ای نیز در خرتپرت حکومت داشت که تابع ارتقیه حصن کیفا بود. این شاخه پس از نیم قرن حکمرانی به دست سلجوقیان روم برافتاد. ر.ک. (لین پول، ۱۳۸۹: ۱۴۸، باسورث، ۱۳۸۱: ۳۷۸)

^۳ حصن کیفا که به آن کبیا نیز گفته میشود شهر و قلعه ای بزرگ مشرف بر دجله بین آمد و جزیره ابن عمر از دیار بکر است که از دو سو به دجله راه دارد و دارای دیواری عظیم است. (بغدادی، ۱۴۱۲: ۴۰۷/۱، حموی، ۱۹۹۵: ۲/۲۶۵)

^۴ ماردین قلعه ای مشهور بر قله جزیره است مشرف بر دارا، دیسر و نصیبین و در پایین آن روستایی بزرگ است. (بغدادی، ۱۴۱۲: ۳/۱۲۱۹، حموی، ۱۹۹۵: ۵/۳۹)

^۵ حلب شهری بزرگ، گسترده، پر از خیرات، خوش آب و هوا، و حاصلخیز است که در روزگار ما مرکز «جند» (قصبه) قنسرین است. آب آشامیدنی مردم شهر از آب انبارهایی است که از باران پر می‌کنند. دم دروازه شهر رودخانه‌ای است که «قوق» خوانده می‌شود که در زمستان پر آب و در تابستان کم آب است. فاصله‌ها: از حلب تا قنسرین یک روز راه، تا معره دو روز راه، تا انطاکیه سه روز، تا رقه چهار روز، تا اثارب یک روز، تا توزین یک روز، تا منبج دو روز، تا بلس دو روز، تا خناصره دو روز، تا حماه سه روز، تا حمص چهار روز، تا حران پنج‌روز، تا لاذقیه سه روز، تا جبله سه روز، تا طربلس چهار روز، تا دمشق نه روز راه است. ر.ک. (حموی، ۱۹۹۵: ۲/۲۸۲ تا ۲۹۰)

^۶ عسقلان شهری در شام از توابع فلسطین بر ساحل دریا است بین غزه و جبرین که به آن عروس شام می‌گویند. (بغدادی، ۱۴۱۲: ۲/۹۴۰، حموی، ۱۹۹۵: ۴/۱۲۲)

عباسیان تا منطقه شام نیز پیش آمده^۱ و اماراتی برای خود تشکیل دادند. (عبادی، بی تا: ۳۹)

در چنین شرایطی جنگ‌های صلیبی نیز شروع شده^۲ و بر بحران سیاسی منطقه افزود حمله‌ی لشکر شوالیه‌های جنگ اول صلیبی به مرزهای اسلامی شام از سال ۱۰۹۶ م. / ۴۸۸ ه. شروع شد و باعث شد که اولین و بزرگ‌ترین حکومت صلیبی در منطقه تشکیل ملود. ^۳ (الابی، ۲۰۰۷: ۵۰۰) حمله اول صلیبی - لشکرکشی شوالیه‌ها - به شام از مناطق جنوبی آسیای صغیر به شام صورت گرفت که با فتح تل باشرو قلعه راوندان^۳ فتوحات صلیبیان در شام آغاز شد.

پس از آن به دعوت ثوروس فرمانروای شهر رها^۴ صلیبیان را برای فتح آن شهر دعوت کرد و پس از کشته شدن ثوروس توسط توطئه بالودین شهر رها در سال ۱۰۹۷ م. / ۴۹۱ ه. به تصرف صلیبیان درآمد (عودی، ۱۳۸۷: ۸۰) پس از آن رها در دست صلیبیان بود تا عمادالدین آن را فتح کرد. پس از آن صلیبیان به سمت جنوب سرازیر شده و به فتوحات در نواحی ساحلی شام پرداختند. شهرهای انطاکیه طرابلس و سرانجام بیت المقدس به ترتیب به دست صلیبیان افتاد و بدین ترتیب دولت‌های صلیبی در شام تشکیل گردید. حکومت صلیبیان در شام به چهار منطقه لاتینی تقسیم شدند: رها در شمال فرات، انطاکیه در شمال شام، طرابلس در ساحل شام و حکومت بیت المقدس در قلب فلسطین به اضافه کنت نشینان بزرگ صیدا، یافا، عسقلان و جلیل و دوازده اقطاع که صاحبانشان آنها را از حاکم بیت المقدس اقطاع گرفته بودند مانند ارسوف، حبرون، الدروم، قیصریه، نابلس، وال... ^۵ (الابی، ۲۰۰۷: ۵۰۰) علت اصلی پیروزی صلیبیان و شکل‌گیری دولت‌های آنها و بقای آن، عدم همکاری بین دولت‌های شام و مصر و عدم تطابق دینی آنها بود این تفکیک سیاسی باعث به وجود آمد پیروزی صلیبیان شد. (بارکر، بی تا:

^۱ از جمله آنها میتوان به دبیس مزیدی اشاره کرد ر.ک. ابن واصل، ۱۳۸۳: ۹۶/۱

^۲ - جنگ‌های صلیبی، جنگ‌هایی بودند که از سال ۱۰۹۵ میلادی آغاز شده و حدود دویست سال ادامه یافتند. این جنگ‌ها از سوی جهان مسیحی اروپا به علل متعدد اجتماعی، اقتصادی و سیاسی با رویه ای مذهبی علیه جهان اسلام برپا گردید. طی این دویست سال ۸ لشکرکشی بزرگ و تعداد زیادی جنگ‌های کوچک علیه جهان اسلام انجام شد. هدف اولیه این جنگ‌ها تسخیر بیت المقدس، زادگاه مسیح بود اما پس از لشکرکشی دوم این جنگ‌ها کاملاً تغییر رویه داده به جنگ برسر قدرت و ثروت در ممالک شرقی برای شوالیه های اروپایی تبدیل شد. برای اطلاع بیشتر ر.ک. (رانسیمان، ۱۳۸۶: ۲۷/۱)

^۳ راوندان دژی استوار و خوره‌ای خوش آب و هوا و پر چمن و پر درخت از بخش‌های حلب است. (حموی، ۱۹۹۵: ۱۹/۳)

^۴ رها نام شهری در جزیره میان موصل و شام با فاصله شش فرسنگ است. (حموی، ۱۹۹۵: ۱۰۶/۳)

۴۸، احمد عوض، ۲۰۰۰: ۱۵۵)

فتح شهرهای رها و بیت المقدس تأثیر زیادی بر مسلمانان منطقه گذارد و سبب بوجود آمدن حرکت‌های جهادی علیه صلیبیان در شام شد. (عاشور، بی تا: ۱۱) این حرکت‌های جهادی عناصر غیر عرب را به شرق میانه اسلامی خاصه سرزمین‌های شام برای جهاد با صلیبیان وارد کرد از جمله این عناصر ترکها، کردها و ترکمانان بودند و بعداً در منطقه شام عامل مهمی در جنگ‌های علیه صلیبیان شدند. (شبارو، ۱۹۹۴: ۱۲۶) جنگ‌هایی علیه حکومت‌های صلیبی از طرف حاکمان اسلامی صورت پذیرفت. در شمال آل ارتق به فرماندهی دو برادر ایلغازی و سکمان جنگ‌های زیادی علیه صلیبیان در رها و انطاکیه انجام دادند (بارکر، بی تا: ۴۹) در جنوب در طرابلس و سرزمین‌های بیت المقدس حکومت سلاجقه و بعداً آل بوری جنگ‌های زیادی با صلیبیان کردند، از جمله حملات آنها به طرابلس (الحریری، ۱۳۷۱: ۷۶، ابرهارد مایر، ۱۳۷۱: ۱۰۸) و نبردهایشان با فلوک، شاه بیت المقدس و ریموند دوم بود. (ابن واصل، ۱۳۸۳: ۶۰، ابن اثیر، بی تا: ۱۸) تا قبل از تشکیل دولت زنگیان آل بوری بیشترین نقش را در جنگ با صلیبیان به عهده داشت و از همین رهگذر مشروعیت و مقبولیت در منطقه یافت اگرچه بعدها برای مقابله با زنگیان از هم پیمانی با صلیبیان خودداری نکرد.

اتابکان موصل نیز حملات و نبردهایی علیه صلیبیان داشتند مانند حملات مودود اتابک موصل در سال ۵۰۶ه. به عکا؛ اما به دلیل مشکلات در شرق و مدت کوتاه حکومت نتوانست به صورت یک پارچه و منسجم به جهاد علیه صلیبیان بپردازد. در چنین شرایطی تشکیل حکومت اتابکان زنگی در شام باعث ایجاد اولین اتحاد حکومت‌های اسلامی درگیر جنگ‌های صلیبی شد.

تاسیس دولت اتابکان زنگی و اتحاد منطقه

اتابکان زنگی مهم‌ترین حکومت شام و جزیره بعد از میان رفتن سلاجقه در این مناطق بودند. آنها توانستند در مدت ۴۸ سال^۱ علاوه بر اتحاد منطقه شام، امپراطوری وسیعی از صحراهای لیبی تا کوه‌های سیواس تشکیل داده و هیجانی عظیم در جهان اسلام در پرتو درایت و ثروت خود برای جهاد با صلیبیان ایجاد کنند. اتابکان زنگی در حکومت خود به میزان بسیار زیادی از الگوی سلجوقی تبعیت می‌کردند، زیرا از یک سو خادمان امپراتوری سلجوقی بوده و از سوی دیگر عناصری که در حکومت آن‌ها به کار گرفته شد، همان عناصر دوره سلجوقی بودند. مقام اتابکی یکی از سمت‌های درباری در دوره سلجوقی بوده که در اواخر دوره سلجوقی به فرماندهان نظامی داده می‌شد و همین باعث گردید که حکومت زنگیان با طرحی سلجوقی به صورت الگویی برای دولت ایوبیان مصر در آمده (قلقلشندی، بی تا: ۳۹/۴) و بعد از ایوبیان این الگوی اداری و نظامی به ممالیک رسیده (صلابی، ۲۰۰۶: ۶۵؛ محسن محمد، ۲۰۰۳: ۳۸ و ۴۱؛ عبادی، بی تا: ۳۶) و از این طریق، نظم اداری و نظامی شرق با تماس با صلیبیان به غرب منتقل شد (صلابی، ۲۰۰۷: ۲۸۷). در سال ۵۲۱ ه.ق. با مرگ اتابک آق سنقر برسقی، جاولی سقاوو که از ممالیک آق سنقر بود قاضی کمال الدین شهرزوری و امیر صلاح الدین یاغیسانی را به دربار سلطان محمود سلجوقی فرستاده تا حکومت موصل را برای وی بگیرند اما ترس بزرگان موصل و جزیره از امیر جاولی باعث شد که آن‌ها با صرف هزینه زیاد حکومت موصل را برای عمادالدین زنگی بن آق سنقر از سلطان محمود بگیرند. سلطان محمود نیز اتابکی پسر خود آلب ارسلان رابه وی سپرد. (ابن اثیر، بی تا: ۳۴؛ ابن واصل، ۱۳۸۳: ۶۳/۱؛ ابی شامه، ۱۹۹۱: ۱/۱۸۳). حکومت عمادالدین ائتلافی بود از سرداران و امرای ترک جزیره. (بارکر، بی تا: ۴۹).

عمادالدین به سرعت به گسترش قدرت خود در منطقه زد و به زودی بزرگ‌ترین قدرت در شام شده و مهم‌ترین حکومت اتابکی آن را تشکیل داد. (همانجا). یکی از مسائل عمده‌ای که توجه عماد الدین را از منطقه شام دور می‌کرد نبردهای سلاجقه عراق با عباسیان بود. عمادالدین در این جنگ‌ها

^۱ از سال ۵۲۱ ه.ق که سال تاسیس این سلسله بود تا سال ۵۶۹ ه. که سال مرگ نورالدین محمود و جایگزین شدن دولت ایوبیان به جای اتابکان زنگی بود. ر.ک. (ابی شامه، ۱۹۹۲: ۱/۱۸۵)

نقش فعالی داشت تا اینکه بعد از سال ۵۲۷ ه. و شکست از خلیفه المسترشد به سمت و توسعه سرزمینی خود بر ضد صلیبیان و حکومت‌های مسلمان شام روی آورد. (ابن اثیر، بی تا: ۴۷؛ ابن واصل، ۱۳۸۳: ۸۰/۱). عواملی چند این مطلب را نیز تسهیل کرد از جمله مرگ اتابک طغتگین و به قدرت رسیدن فرزندش بوری که عمادالدین را از رقیبی مشروع و قوی راحت کرد و همچنین نبردهایی که نورالدین با آل ارتق در سال ۵۲۴ ه. ق. داشت باعث تحکیم موقعیت وی در مرزهای شمالی شد. (ابن اثیر، بی تا: ۳۸). عمادالدین پس از تصرف شهرهای مرکزی شام مانند حلب و حماه به سمت دمشق پیش رفت (بارکر، بی تا: ۱۵۵؛ عاشور، بی تا: ۱۰). این پیشرفت‌ها نیز بدین جهت بود که بعد از مرگ طغتگین این شهرها از دست اتابکان بوری خارج شده بود. (احمد عوض، ۲۰۰۰: ۱۶۰) سراسر عمر عمادالدین زندگی به نبرد با حکومت‌های مسلمانان و غیر مسلمانان همسایه گذشت هدف اصلی وی استفاده از وضعیت آشفته منطقه برای ایجاد حکومتی یک پارچه بود. پس از مرگ وی در سال ۵۴۱ ه. ق. / ۱۱۴۶ م. اهدافش توسط فرزند وی نورالدین محمود زندگی دنبال شد. نورالدین ابتدا حکومت صلیبی رها را از میان برد. نورالدین طرح پدر خود مبنی بر اتحاد شام با جزیره و مصر دنبال کرد و برای رسیدن به این هدف تلاش بسیار نمود. تلاش وی برای ایجاد توازن در شمال شام و آناتولی با روابط حساس با حکومت سلجوقیان روم فضای امنی برای خود ایجاد کرد^۱ تا بتواند با خیالی آسوده به جنوب و پیوستن آنها به حکومت خود پردازد.

بعد از مرگ عمادالدین حکومت وی بین دو فرزندش سیف‌الدین و نورالدین تقسیم شد. سیف‌الدین پسر ارشد حکومت موصل را در دست گرفت و نورالدین که هنگام مرگ عمادالدین در لشکرگاه همراه پدر بود. حکومت حلب را به دست گرفت. (ابن واصل، ۱۳۸۳: ۱۵۲، ابن اثیر، بی تا: ۸۵ و ۸۴، ابی شامه، ۱۹۹۱: ۱/۱۹۷). اما شرایط سیاسی زمانه به گونه‌ای بود که دو برادر ترجیح دادند با یکدیگر به نزاع پردازند و نورالدین حاکمیت سیف‌الدین را پذیرفت. سیف‌الدین علاوه بر اینکه منطقه حاصل خیز موصل و جزیره را به دست گرفته بود همراه آن مشکلات آن را با شرق از پدر به ارث برده بود (رانیسمان، ۱۳۸۶: ۲/ ۲۸۱) دو برادر بجای رقابت نورالدین با خیالی راحت از سمت شرق با دو

^۱ - که این امر با کمک متحدانش ارتقیان ماردین و حصن کیفا میسر شد. (بارکر، بی تا: ۱۵۷)

مشکل اصلی روبرود شد. این دو مشکل که زمان زیادی از حکومت نورالدین را به خود مشغول کرد دمشق و حکومت‌های صلیبی دیگر بودند. (بارکزی تا: ۱۵۷) نور الدین محمود از سال ۵۴۱ تا سال ۵۶۹ به وطر خستگی ناپذیر در جهت اتحاد منطقه و ثبات بین ممالک اسلامی کوشید. دوره‌ی سی ساله حکومت نور الدین محمود اوج قدرت اتابکان زنگی بود. در این دوره نور الدین چند هدف را دنبال میکرد.

۱- حفظ سرزمینهایی که توسط پدر وی فتح شده بود که نمونه‌ی بارز آن رها و تلاش نور الدین برای بازپس گیری آن است.

۲- برقراری روابطی با ممالک اسلامی که منجر به اتحاد سرزمینها شود. اجرای این هدف به صورت مختلف امکان پذیر شد. نور الدین برای بعضی از سرزمینها که اهمیتی راهبردی داشته و نیاز همیشگی به آنها بود از راه تهدید و نیروی نظامی وارد میشد مانند آل بوری و خلافت فاطمی. برای برخی دیگر که نیاز به همیاری آنها علیه جهاد با صلیبیان داشت سیاستی مسالمت جویانه در پیش گرفت. این سیاست در قبال ترکمانان ارتقی شمال شام کاملاً محسوس و مشهود است. و دسته آخر که بسته به شرایط زمانی روابطی خصمانه و حسنه و ترکیبی از آن نسبت به طرف مقابل در پیش میگرفت مانند سیاستهای حسنه و رد عین حال بازدارنده با سلجوقیان روم. تمامی این روابط با حکومت های اسلامی با حفظ وجهی غازی گری و جهاد علیه صلیبیان بود تا علاوه بر به دست آوردن همکاری دول اسلامی و مشروعیت، روحیه‌ی جنگجویی ممالک شرقی را به جای نزاع با یکدیگر به سمت صلیبیان متمرکز سازد.

۳- استفاده از اتحاد ایجاد شده برای جهاد همه جانبه با صلیبیان. نور الدین محمود در مورد هدف آخر تا حدی موفق بود که توانست توازن و ثبات را به نفع مسلمانان در منطقه احیا کند. اما با مرگ وی این توازن به هم خورد که این امر نیز ناشی از عدم تمرکز حکومت های اسلامی آن زمان به دلیل بافت قبیله ای بود. با این وجود پس از مرگ نور الدین و با روی کار آمدن صلاح الدین ایوبی اهداف نور الدین با کمی تفاوت در اجرا دنبال شد (شبارو، ۱۹۹۴ : ۱۲۲) که بارزترین آن باز پس گیری بیت المقدس توسط وی بود.

در این حال که نورالدین سرزمین‌های غربی حکومت و حلب را به ارث برده بود سرزمین‌هایش مورد تهدید اتابکان بوری دمشق بود لذا سیاست پدرش را در قبال دمشق برای اتحاد سرزمین‌های شام در پی گرفت. برای پیوند دادن مناطق جنوبی شام با شمال آن و سپس پیوند دادن مصر به شام حکومت آل بوری در دمشق سدی مهم محسوب میشد از این رو نورالدین با طرح برنامه‌ای دقیق که ابتدا اعتماد سازی با کمک به دمشق در جنگ دوم صلیبی و نزدیک شدن تدریجی به قلمرو بوری تضعیف آن بود، توانست پس از حملات زیاد دمشق را به حکومت خود متصل کند و پس از انضمام حکومت دمشق به زنگیان شام، اولویت اول نورالدین فتح مصر بود.

در میان مرزهای مصر مرز شمال شرقی همیشه تهدید کننده تر و آسیب پذیرتر بود. فرمانروایان مصر سعی داشتند که پایگاهی دفاعی در دو طرف سینا و اگر ممکن باشد در فلسطین جنوبی در اختیار داشته باشند و در هنگامی که خود را نیرومند می‌دیدند در اندیشه‌ی پیشرفت به دمشق و حلب و طوروس و فرات بر ضد نیروهای رقیب مستقر در آناتولی یا عراق می‌افتادند و هر وقت امکان رسیدن به پیروزی وجود نداشت می‌کوشیدند که در سوریه حکومت دست نشانده یا لااقل دوستی بر سرکار باشد تا راه نزدیک شدن ایشان به این سرزمین باز باشد و دشمنان نتوانند از دالان سوریه گذشته و به آنها حمله کنند. از سوی دیگر منابعی که در مصر یافت نمی‌شد مانند کانی و الوار در سوریه موجود بود و از این لحاظ هر دو سرزمین یکدیگر را تکمیل می‌کردند. (هولت و لمتون، ۱۳۸۶: ۲۶۴ و ۲۶۵) از این رو مصر برای نورالدین علاوه بر منابع اقتصادی و نظامی فراوان، جنبه بازدارندگی آبی و خاکی علیه صلیبیان داشت. علاوه بر آن حکومت اسماعیلی مصر یکی از عوامل تنش در سرزمین‌های اسلامی بود. نورالدین با استفاده از حمله صلیبیان به مصر و در خواست کمک خلافت فاطمی از وی به مصر حمله برده و آنرا به تصرف خود در آورد. این کار به وسیله سرداران لایق وی اسدالدین شیرکوه و صلاح‌الدین ایوبی انجام گرفت که بعد از مرگ نورالدین در مصر حکومت ایوبیان را تشکیل دادند که میراث دار اتابکان زنگی در بسیاری از ابعاد بود.

به دنبال این اقدامات نورالدین از سال ۵۴۱ه. ق. / ۱۱۴۶ م. تا سال ۵۶۹ه. ق. / ۱۱۷۳ م. تمامی حکومت

^۱ - برای اطلاع بیشتر از فتح دمشق به دست نورالدین ر. ک. (قلانسی، ۱۹۸۳: ۵۰۳)

های ترک منطقه را زیر سلطه خود گرفته بود و این کارها را با تکیه بر نیروی نظامی ترک و ترکمان انجام داده بود.^۱ تمام تلاش نور الدین برای اتحاد شام برای از بین بردن دشمن اصلی حکومت‌های اسلامی منطقه یعنی صلیبیان بود.

تأثیرات تشکیل حکومت اتابکان زنگی

دولت اتابکان زنگی اولین حکومتی بود که توانست برای مبارزه با صلیبیان مناطق شام، جزیره و مصر را زیر یک پرچم متحد کند. این اتحاد فقط به صورت مقطعی در دوره اتابکان زنگی رخ نداد بلکه بعد از آنها به حکومت ایوبیان که به دست بنیان گذار آن صلاح الدین توانستند بیت المقدس را باز پس گیرند و پس از آنها این رهبری به دست دولت ترک ممالیک افتاد. در واقع اتابکان زنگی مبداء جریان جهاد متحد جهان اسلام علیه صلیبیان بودند که با استفاده از پتانسیل های منطقه ای و علی الخصوص مذهبی توانستند روندی را در جهان اسلام بنیان گذارند که تا پایان جنگهای دویست ساله صلیبی الگویی برای ممالک اسلامی باشد.^۲ پس از مرگ نور الدین و تصرف شام به دست ایوبیان، سیاستهای صلاح الدین ایوبی در قبال صلیبیان همان سیاستهای نور الدین مبنی بر اتحاد جهان اسلام و سپس جهاد با صلیبیان بود. (طقوش، ۱۳۸۶: ۵۱) بعد از نابودی ایوبیان نیز دولت ممالیک که عهده دار جهاد علیه صلیبیان و مغولان بودند همین سیاست را در منطقه شام در پیش گرفتند.^۳ در بعد مذهبی نیز اتابکان زنگی با یکپارچه کردن منطقه با استفاده از نیروی جهاد توانستند نیروی توده ها را در جنگ علیه صلیبیان استفاده نمایند.^۴ از دیگر تأثیرات اتابکان زنگی در منطقه جلوگیری از نبردهای فرسایشی حکومت های اسلامی در برابر یکدیگر بود اتحاد منطقه منطقه شام و مصر را از لحاظ اقتصادی رونقی

^۱ - برای اطلاع بیشتر از حکومت داری نور الدین محمود زنگی ر.ک. (الصلاهی، ۲۰۰۶: ۱۶۹)

^۲ استراتژی اصلی در جنگ با صلیبیان که نور الدین در پیش گرفته بود تصرف کامل سواحل شرقی مدیترانه بود تا با استفاده از محاصره ی دریایی و زمینی صلیبیان علاوه بر حمله همه جانبه راه ورود نیرو های جدید را برای آنها سد کند. این استراتژی بعد از نور الدین کم و بیش توسط تمامی حکومت های منطقه اعمال شد.

^۳ برای اطلاع بیشتر از دولت ممالیک ر.ک. (شبارو، ۱۳۸۰: ۲۳)

^۴ نمونه ای از آن استفاده از نیروهای مذهبی در حملات صلیبیان به دمشق بود ر.ک. (صلاهی، ۲۰۰۶: ۶۶، ابن قاضی شهبه، ۱۹۷۱: ۱۷)

دوباره بخشید و در چنین شرایطی تمامی افکار و اذهان متوجه خطر غرب شد. اما این حرکت پس از مرگ نور الدین و صلاح الدین ایوبی ناقص ماند و با تمام شدن جنگهای صلیبی و بیرون راندن مسلمانان از آندلس مسئله غرب و تهاجمات آن علیه جهان اسلام پایان یافته تلقی شد.

نتیجه

دولت اتابکان زنگی با استفاده از توان بالای ممالک اسلامی به جای تشدید تنش و درگیری بین حکومت های مسلمان، نیروی آنها را متوجه مهاجمان مسیحی و غربی نمود. زنگیان برای نیل به این امر ابتدا به تصرف حکومت های کوچک و عصیان گر پرداخته تابوتانند با یک پارچگی منطقه شام در برابر صلیبیان به مقابله پردازند. تشخیص صحیح مناطق استراتژیک باعث شد که طرحی جامع برای رویارویی با صلیبیان طرح شود که پس از اتابکان زنگی توسط حکومت های بعدی الگو قرار داده شد. عماد الدین زنگی این الگو را برای یکپارچگی مناطق اسلامی طرح ریزی کرده و تا اندازه ای آن را پیش برد. از جمله مهمترین موفقیت های وی بازپس گیری رها از صلیبیان بود که باعث اتحاد دوباره آناتولی با جزیره و شام شد. نور الدین محمود طرح پدر خود را تا حد زیادی عملی کرد. وی با حفظ مناطقی که عماد الدین فتح کرده بود حکومت زنگیان را در جهات مختلف گسترش داد. حکومت وی در شمال تا ارمنستان صغیر و سیواس گسترش و توانست تمام منطقه شام و مصر را تحت سلطه خود در آورد. بدین ترتیب علاوه بر بدست آوردن منابع غنی این منطقه صلیبیان را از سه طرف مورد محاصره قرار داد اما کوتاهی عمر او امکان حمله ی همه جانبه را به او نداد. این استراتژی و سیاست جغرافیایی بعد از زنگیان توسط ایوبیان و ممالیک ادامه یافته. نظر راهبرد اتحاد مناطق اسلام ی آناتولی، جزیره، شام و مصر تنها راه مقابله با حکومت های متجاوز اروپایی به منطقه شام است لذا میتوان بر این اساس راهکاری برای مقابله با غرب و مسئله اسرائیل در زمان حاضر طرح ریزی کرد.

کتابنامه

۱. ابرهارد مایر، هابز. جنگهای صلیبی، ترجمه عبدالحسین شاهکار، شیراز، دانشگاه شیراز. ۱۳۷۱.
۲. ابن اثیر جززی، علی بن محمد بن محمد. التاريخ الباهر فی الدوله الاتابکیه بالموصل، تحقیق عبدالقادر احمد طلیمات، قاهره، دارالکتب الحدیثه. بی تا.
۳. _____ . کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه ابو القاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی. ۱۳۷۱.
۴. ابن شحنه، ابی الفضل محمد. تاریخ حلب، تعلیق ابوالیمن البترونی، محقق کیکواوئا، توکیو، انستیتو مطالعات فرهنگ و زبان آسیا و آفریقا. ۱۹۹۰.
۵. ابن العدیم، عمر بن أحمد العقیلبی، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، تحقیق سهیل زکار، جلد ۸، بی جا، دار الفکر. بی تا
۶. ابن قاضی شهبه، بدرالدین، الکواکب الدریه فی السیره النوریه السلطان نورالدین محمود زنگی، تحقیق محمود زاید، بیروت، دارالکتب الجدید، ۱۹۷۱.
۷. ابن القلانسی، حمزه بن أسد بن علی بن محمد، أبو یعلی التمیمی . تاریخ دمشق لابن القلانسی، محقق سهیل زکار، دمشق، دار حسان للطباعه والنشر. ۱۹۸۳.
۸. ابن واصل، جمال الدین محمد بن سالم. تاریخ ایوبیان، جلد ۱، ترجمه پرویز اتابکی، تهران، علمی فرهنگی. ۱۳۸۳.
۹. ابی شامه، شهاب الدین عبدالرحمن. عیون الروضتین فی اخبار الدولتین النوریه و الصلاحیه، جلد ۱، مصحح احمد الیسومی، دمشق، منشورات وزاره الثقافه. ۱۹۹۱.
۱۰. احمد عوض، محمد مونس. الحروب الصلیبیه العلاقات بین الشرق و الغرب، قاهره، عین للدراسات و البحوث الانسانیه و الاجتماعیه. ۲۰۰۰.

۱۱. الحریری، احمد بن علی. تاریخ جنگهای صلیبی ترجمه الاعلام والتبیین فی الخروج الفرنج الملاعین علی دیار المسلمین، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد. ۱۳۷۱.

۱۲. الأبی، علی محمد. دولة السلاجقه و بروز مشروع اسلامی لمقاومه التغلغل الباطنی و الغزو

الصلیبی، القاهرة، مؤسسه اقرأ للنشر و التوزیع و الترجمة. ۲۰۰۶

۱۳. _____ .الدوله الزنکیه و نجاح المشروع الاسلامی بقیاده نورالدین محمود شهید فی

مقاومه تغلغل الباطنی و الغزو الصلیبی، بیروت، دارالمعرفه. ۲۰۰۷

۱۴. بارکر، ارنست . الحروب الصلیبیه، سید الباز العرنی، بیروت، دارالنهضة العربیه. بی تا.

۱۵. باسورث، ادموند کلیفورد.. سلسله‌های اسلامی جدید راهنمای گاهشماری و تبارشناسی، ترجمه

فریدون بدره ای، تهران، مرکز باستان شناسی اسلام و ایران. ۱۳۸۱

۱۶. بغدادی، صفی الدین عبد المؤمن بن عبد الحق. مراصد الاطلاع علی اسماء الامکنه و البقاع،

جلد ۱، بیروت، دار الجیل. ۱۴۱۲.

۱۷. بنداری اصفهانی، فتح بن علی. تاریخ سلسله سلجوقی، ترجمه محمد حسین جلیلی، تهران، بنیاد

فرهنگ ایران. ۲۵۳۶.

۱۸. حموی بغدادی، یاقوت. معجم البلدان، جلد ۲ و ۵، بیروت، دار الصادر. ۱۹۹۵.

۱۹. رانیسمان، استیون. تاریخ جنگهای صلیبی، جلد ۲، ترجمه منوچهر کاشف، تهران، علمی فرهنگی.

. ۱۳۸۶

۲۰. زنکی، جمال محمد حسن. اماره دمشق فی تالمرحله المبکره للحروب الصلیبیه ۴۸۸- ۵۴۹هـ. ،

کویت، بی تا. ۱۹۹۳

۲۱. شبارو، عصام محمد.. السلاطین فی المشرق العربی معالم دورهم السیاسی و الحضاری، بیروت،

دار النهضة العربیه. ۱۹۹۴

۲۲. شبارو، عصام محمد. دولت ممالیک، ترجمه شهلا بختیاری، قم، ۱۳۸۰.

۲۳. طقوش، محمد سهیل.. دولت ایوبیان، ترجمه عبدالله نصری طاهری، قم، حوزه و دانشگاه.

۱۳۸۰

۲۴. عاشور، سعید عبد الفتاح، مصر و الشام فی عصر الایوبیین والممالیک، بیروت دارالنهضة العربیه.

بی تا.

۲۵. عبادی، احمد مختار. فی التاریخ الایوبیین والممالیک، بیروت، دارالنهضة العربیه. بی تا.

۲۶. عودی، ستار، تاریخ فشرده جنگهای صلیبی، تهران، پژوهشکده فرهنگ و هنر و ارتباطات.

۱۳۸۷.

۲۷. قلقشندی، احمد بن علی بن أحمد الفزاری، صبح الأعشی فی صناعة الإنشاء، جلد ۴، بیروت، دار

الکتب العلمیه. بی تا

۲۸. لین پول، استانلی.. طبقات سلاطین اسلام، ترجمه عباس اقبال، تهران، دنیای کتاب. ۱۳۸۹

۲۹. محسن حسین، محمد، الجیش الایوبی فی عهد صلاح الدین ترکیه تنظیمه اسلحته بحریته و ابرز

المعارک التي خاضها، اربیل، دار نارس لطباعه و النشر. ۲۰۰۳.

۳۰. مقریزی، أحمد بن علی، تعاض الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء، تحقیق محمد حلمی

محمد أحمد، جلد ۲، قاهره، المجلس الأعلى للشئون الإسلامیه - لجنة إحياء التراث الإسلامی،

بی تا

۳۱. نصری طاهری، عبدالله، دولت فاطمیان در مصر، قم، حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶.

پرتال جامع علوم انسانی